

Turkish Studies Historical Analysis

Volume 14 Issue 3, 2019, p. 447-468

DOI: 10.29228/TurkishStudies.23483

ISSN: 2667-5552

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 08.07.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.09.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (22.07.2019)-Referee 2 (25.07.2019)

This article was checked by intihal.net.

ORTA ÇAĞ'DA GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ DİCLE BÖLÜMÜ'NÜN BEŞERİ VE EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

Abdullah BALCIOĞULLARI*

ÖZ

Bu çalışma, tarihi süreç içerisinde Dicle Bölümü'nün beşeri ve ekonomik özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Beşeri faaliyetlerin doğal ortamdaki değişimin en önemli göstergelerinden biri olan şehirler, geçmişten günümüze kadar toplumların kültürel özelliklerini anlamak ve yerleşmede sosyo-ekonomik değişimi açıklamak açısından ayrıca önemlidir. Eğer şehirlerin tarihi birikimleri ve coğrafyaları doğru analiz edilirse, bugünkü sorunlarına daha iyi çözümler üretebilir ve geleceğe dair planlamalar daha iyi yapılabilir.

Araştırmanın konusunu oluşturan Dicle Bölümü, bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Anadolu'da doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan yolların kavşağında bulunan ve yerleşme tarihi boyunca farklı devletlerin hâkimiyetinde kalan bölüm, sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleriyle önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve kendine özgü özellikler kazanmıştır.

Bu çalışmanın amacı İslam coğrafyacılarının eserlerinin incelenmesiyle Dicle Bölümü'nün Orta Çağ'daki beşeri ve ekonomik özelliklerini ortaya koymaktır. Bu amacı gerçekleştirmek amacıyla 9 ile 14. yüzyıllar arasında ait İslam coğrafyacılarının eserler incelenmiştir. Bu çalışmada tarihsel süreçte Dicle Bölümü'nün beşeri ve ekonomik özellikleri değerlendirilmiş, bu gelişimi sağlayan faktörler vurgulanmıştır.

Çalışma ile Orta Çağ'da Dicle Bölümü'nde günümüze kadar ulaşan farklı etnik grupların olduğu, bölümün şehirlerinin ekonomik açıdan zengin, üretken ve aynı zamanda birer kültür ve eğitim merkezi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma ile Dicle Bölümü'ne ait ürünlerin dünyaca tanındığı belirlenmiştir. Burada üretilen ürünlerin başında

* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, E-posta: abalci@cu.edu.tr

dokuma, çeşitli meyve ve sebze, tiftik keçisi, kireç ve cam ürünleri gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, tarihi coğrafya, Dicle Bölümü

HUMAN AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF DICLE (TIGRIS) SECTION OF SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION IN MIDDLE AGES

ABSTRACT

This study aims to reveal the human and economic characteristics of the Dicle (Tigris) Section in the historical process. Cities, which constitute one of the most important evidences of human change in space, are important in understanding the cultural characteristics of societies that existed in the past and determining the socio-economic variables in settlement s. If the historical saving and geographical characteristics of cities are analyzed correctly, they can produce better solutions to today's problems and make better plans for the future.

Dicle (Tigris) Section which is the subject of the research, is located in Southeastern Anatolia Region today. The section, which is located at the crossroads of the roads connecting the east to the west and the north to the south and which was dominated by different states throughout the history of the settlement, became an important settlement center with its socio-economic and cultural characteristics and gained a unique form.

The aim of this study is to reveal the human and economic characteristics of the Dicle (Tigris) Section in the Middle Ages by examining the works of Islamic geographers. In order to realize this aim, were examined the works of Islamic geographers from 9th to 14th centuries.

In this study, were emphasized the human and economic characteristics of the Dicle (Tigris) Section were evaluated in the historical process and the factors that contributed to this development. As a result of the study, it was concluded that there were different ethnic groups in the Dicle (Tigris) Section in the Middle Ages and that the cities were economically rich and productive at the same time as cultural and educational centers. The main products are produced here weaving, various fruits and vegetables, mohair goats, lime and glass products etc.

STRUCTURED ABSTRACT

In this study, which is in the field of historical geography. Actually historical geography is a discipline within the science of geography. The only feature that distinguishes historical geography from today's geography research is the study of history. However, historical geography is the equivalent or equivalent of the whole in the past. In historical geography studies there are various sources to investigate the characteristics of the past period. The first ones that come to mind in historical geography studies are: archives, geography books, travel books, archives, reports and records written in the previous period.

The study area that Dicle (Tigris) Section is part of the Southeastern Anatolia Region, which is one of Turkey's seven geographical regions. The Southeastern Anatolia Region is also divided into two parts. One of them is the Upper Euphrates Section and the other is Dicle (Tigris) Section. In this study was investigated to obtain for more detailed information only Dicle (Tigris) Section of the region.

The purpose of this study is to exhibit the historical geography of Dicle (Tigris) Section through the eyes of Islamic geographer and Arab travelers by examining their travel books written in Arabic between the 9th and the 14th centuries. To achieve the purpose of the study, geography and the travel books of Arab travelers covering from the 9th to the 14th centuries were examined and parts related to Dicle (Tigris) Section were quoted. In order to conduct this study were reached the facsimile or photographs of the handwritten travel books written in Arabic between the 9th and 14th centuries and to gather information about Dicle (Tigris) Section were selected among them. Some of this information was transferred directly.

Dicle (Tigris) Section, was quite rich and strategically important in the Middle Age. But today, according to Turkey's western regions economically less developed and has a variety of economic problems. Even today, it is a section that hosts various ethnic structures in our country and it can be concluded that it is a center of attraction that attracts various ethnic groups from very different regions due to its rich economic environment in the Middle Age.

Dicle (Tigris) Section, which is called Al-Jazeera in the works of Islamic geographer where forms part of Upper Mesopotamia as important today as it was in the past because of its strategic location linking the Anatolian-Syrian-Iraqi regions. Al-Jazeera region, which is located between the triangle of Iraq, Syria and South Anatolia, constitutes all suitable and fertile lands of Tigris and Euphrates, not only with agriculture: throughout history, there has been an intersection and crossing point between various commercial roads, especially the Silk Road. Because of this feature, the region has always been the scene of the struggle for sovereignty among the great states of the period. At first, while Sassanid and Byzantium fought for this place, it became the area of political struggles between Muslims and other forces along with Islamic conquests. One of the reasons for these conflicts is the wealth resources of the region. According to Ibn Hawqal, Al-Jazeera is one of the most valuable corners of the world, because Al-Jazeera has many beautiful cities as well as abundant waters, fruit trees, a wide variety of eyes and as far as the eye cannot be seen in this region is a region of lush green plains. Al Jazeera Region has divided into three different regions due to the three Arab tribes who emigrated from Arabia; Diyar-i Bekr, Diyar-i Mudâr and Diyar-i Rabia (Ibn Hawqal, 1873:140). Today, Diyarbakır and its vicinity is defined as Diyar-i Rabia in the works of the medieval Islamic geographers. In the work of Ibn al-Fakih, the prominent cities of this region are: Nisibin (Nusaybin), Erzen, Amed (Diarbekr), Meyyafarikin (Silvan) and Hasankeif (Ibn al Faqih, 1988: 129).

It is clear from the works of medieval Islamic geographers that today's Dicle (Tigris) Section is very rich in economic terms. According to the information given by geographers in the economy of the region,

agriculture and trade are the most important economic activities. Below are the main products produced in the Dicle (Tigris) Section of the Southeastern Anatolia Region, which are included in the works of medieval Islamic geographers. Below are the main products which are produced in the Middle Ages in the Dicle (Tigris) Section of the Southeastern Anatolia Region.

Nusaybin : Rose and rose water, Shah ballut (hazelnut), various dried fruits, wheat and barley, grapes, wine, grain, sesame, cotton, rice, weaving, dress ornament and lime.

Diarbekr : Wool and linen clothes, horse, soap, chain, rope, various fruits and vegetables, iron.

Mardin : Mohair clothing, poets, cotton and a wide variety of fruit, glass

Kiziltepe : Mahaleb

Silvan : Shalwar

Dara Pomegranate

Siirt : Grape

In the Middle Ages, the section is very dense in terms of population. Almost all of its cities are surrounded by protected walls like other Medieval cities and has strong castles to capture. In addition to the wealth of sectional cities, there are also difficult problems to cope with. The main problems are the bandits that live in the mountains and rob the caravans and cities, high temperature and various diseases. However, there are problems for each city. For example, the deadly snakes and thirst of the city of Mardin, the scorpions of the city of Nusaybin (Nisibin) and the disease-giving air are the most remarkable ones.

At the present time Diyarbakir is the biggest city of the Dicle (Tigris) Section of the Southeastern Anatolia Region and Diyarbakir is famous for its walls which walls that witness history. Walls that witness to the oldest civilizations of the world are among the most durable walls of the world besides being old. Diyarbakir passes through these walls as a wooded and wetland city in the Middle age geographical books. Diyarbakiir is described as a wet and beautiful city in Al-Jazeera in the works of Islamic geographers. One of the most important features of the city is that the city is wooded. However, the city is rich in water and there are many water sources in the city walls. There are water mills and water sources, trees and orchards within the walls. Today, 5 km. long walls were originally built in the form of two walls as inner walls and outer walls, but the outer walls did not survive until today. In Ibn Hawqal's work, it is stated that the city walls to the north of the city are two rows, there is a very big bastion in the southern walls and is called Zeina. There are two signs in the Rom Gate and the Sultan's palace is to the east of the city (Ibn Hawqal, 1873:110).

The most interesting information that emerged as a result of the study is perhaps the interesting crack near Diyarbakir (Diyarbakir), which has no information about it today. This fracture was discussed in detail and was given information in all studies which examined. This crack is located in the immediate vicinity of Diyarbakir and is very

interesting for all the people of the city. The interesting feature of this crack is the presence of a sword stuck in the rock. If the most powerful person in the city tries to remove the sword from its grip, it cannot afford it. The sword is constantly shaking. Another feature of this sword is that when the blade or any metal is applied to the sword, that metal has a much stronger force than magnet.

Another important settlement in the Dicle (Tigris) Section is Silvan which is located to the east of the Tigris and two steps away from the river, is considered as the border city of Al-Jazeera. The city is very rich in gardens and gourds and has a wide range of crafts and is unique on earth. The city is known for shalwar production (Idrisi, 2002: 663). Hamavi said that in the city of Silvan is very different ethnic groups live together; for example, there is Jewish Street in the center of the city and it has a significant population of Yakubi.

Because of its location, Islamic geographers and travelers visited Mardin and gave information about it. The most important feature of the city is the castle which is 1600 years' history and the bazaars where all kinds of products are sold (Ibn Said el Andalusi, 1970: 172). Mardin castle is defined as an Eagle's Nest due to its location and characteristics. Hamdanis also named the Gray Eagle because of the color of the stones of the castle (Ibn Battuta, 1987: 246). According to the works, there are various problems in Mardin. Thirst is one of these problems, therefore cisterns were also built to meet the water requirement. The drinking water needs of the city are provided from two large cisterns. Perhaps the most important problem in the city of Mardin is the snakes on the Mardin Mountain, which endanger human life. There are very poisonous deadly snakes on Mardin Mountain (Qazwini, 1849: 259). There are many monasteries around Mardin that belong to Assyrians and have survived to the present day. The most important product produced in Mardin and shipped to different countries of the world in the Middle Ages is mohair. It is stated that mohair goats are raised in Mardin and the wool and weaves obtained from it are known in many parts of the world (Ibn Battuta: 1987: 287).

Nusaybin (Nisibin), located on a plain on the Syrian border in the province of Mardin, was one of the most important cities in the region called Al-Jazeera's Diar-i Rabia and the city was surrounded by walls that are not very high. Nusaybin (Nisibin) was the most economically rich city of the section. Nusaybin (Nisibin) was known in the world in addition to various agricultural products used in the production of white roses and rose water and textiles. Its unquestionable strategic position has been clearly expressed by Islamic geographers of the Middle Ages. Nusaybin (Nisibin) comes first in terms of importance in the section. After being conquered by the Islamic armies, Nusaybin (Nisibin) became the administrative center, especially at the intersection of the roads from Baghdad to Anatolia. The water from the mountainous region near Nusaybin is conveyed to the gardens, fields, mansions and even houses through the canals.

Dara, which has survived to the present day, was one of the most important settlements of Upper Mesopotamia. In the works of Islamic geographers, in general, the city of Dara is defined as a small and abandoned city, with its magnificent castle and walls at the foot of the

mountain, in the wetlands, in the greenery, through which the river passes and the water channels between the houses.

Ibn Jubayr came to Kiziltepe on his way back from Baghdad and made observations about this city. Kiziltepe is a flat and uneven area. The vineyard is irrigated with irrigation canals and the garden is green with fragrant plants. There are vineyards and a wide variety of fruit trees. These trees are so dense that the shadows cover the river. There are many herds of sheep-size wild boars around Kizitepe (Ibn Jubayr, 1905: 219).

Keywords: Middle age, historical geography, Dicle (Tigris) Section

I. Giriş:

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin %8'lik alanıyla yüzölçümü bakımından en küçük coğrafi bölgesidir. Güneydoğu Toroslar bölgenin kuzeyinde bir yay biçiminde uzanır ve bölgenin coğrafi sınırları dışında yer alır. Yeryüzü şekiller oldukça sadedir ve güneyde Suriye ve Irak sınırına kadar uzanır. Bölge ova ve platolarla kaplıdır. Bölgenin kuzeyinde yer alan Güneydoğu Toroslarda 800 m olan ortalama yükseklik güneyde Suriye sınırında 450-500 m.lere kadar alçalır (Özgür, 2000). Bazalt lavlardan meydana gelen ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en yüksek dağı olan Karacadağ'ın volkan konisi (1952 m.) bölgeyi iki bölüme ayırır. Koninin doğusunda Dicle, batısında ise Orta Fırat Bölümü yer alır. Dicle Bölümü'nün yeryüzü şekilleri, Orta Fırat Bölümü'ne göre daha engebeldir. Dicle Bölümü Diyarbakır Havzası, Mardin Eşiği ve Karacadağ olmak üzere üç yöreye ayrılmaktadır. Bölümdeki bir diğer önemli yükseklik olan Mardin Eşiği'dir (1200-1300 m) ve Diyarbakır Havzası ile Kiziltepe arasında yer alan yüksek bir düzlüktür. Bununla beraber Mardin Eşiği'nin kuzeyinde yer alan Diyarbakır Havzası da Dicle Bölümü'nün en geniş ve düz yöresini oluşturur. Dicle Nehri ve kollarının aşındırmasıyla plato görünümü kazanmış olan havzanın merkezinden kuzey ve kuzeydoğusuna gidildikçe yükselti artar. Mardin Eşiği'nin güneyinde ise bir sıra halinde Kiziltepe, Nusaybin ve Cizre Ovaları uzanmaktadır.

Türkiye'de yaz sıcaklığının ve buharlaşmanın en fazla olduğu bölgenin iklimi, genel olarak bozulmuş Akdeniz iklimi olarak adlandırılabilir. Yağışların kış mevsiminde görülmesi nedeniyle Akdeniz yağış rejimi özelliğindedir. Sıcaklıklar bakımından ise Akdeniz ikliminden farklılaşır. Ana hatlarıyla bölgenin güney ve güneydoğusunda çöl ikliminin etkileri daha fazla görülmektedir.

Coğrafi konumunun elverişliliği, iklim şartlarının insanların yaşamasına elverişli olması, doğal kaynakların bol olması, su kaynaklarına ve verimli ovalara sahip olması nedeniyle en eski yerleşimler günümüzden 10.000 yıl kadar önce Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Anadolu'da ortaya çıkan bu yerleşmelerin en eski örneklerine Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanmaktadır. Bölgede doğal göller bulunmadığı için Fırat ve Dicle Nehirleri, hidrografik açıdan çok büyük bir öneme sahiptir. Kaynaklarını bölge dışından alan ve Mezopotamya'yı oluşturan iki nehirden biri olan Dicle Nehri ve Havzası, çok eskiden beri insanların yerleşmek için tercih ettikleri bir alan olmuştur. Kuzeyden Güneydoğu Toroslar, güneyde de Büyük Suriye Çölü tarafından sınırlandırılan geniş düzlükler ve zengin su kaynaklarına sahip olması bu bölgenin "Bereketli veya Verimli Hilal" olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Su kaynaklarının zenginliği ve geniş düzlüklerin varlığına bağlı olarak erken dönemlerden beri insanların yerleştiği bu bölümde yoğun tarımsal faaliyetler yapılmış, çok çeşitli ve zengin tarım ürünleri elde edilmiştir. Zengin bir tarıma sahip olmasına bağlı olarak ilk zamanlardan beri insanları kendine çekmiştir. Bugün, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Çayönü'nde MÖ. 9000 civarında yerleşik hayata geçildiği, hemen ardından da sulu tarımın başladığı bilinmektedir. M.Ö. 9000'li yıllarda gelişen Çayönü, ilk yerleşmelerin burada kurulduğunun önemli göstergelerinden biridir. Çayönü, insanların yerleşik yaşama geçip tarıma dayalı köy hayatının olduğu en eski örneklerinden biridir ve

günümüz medeniyeti için de önemli bir basamaktır (Kejanlı, 2005). Ayrıca Diyarbakır'ın ilçesi Ergani bakır madenleri ile Dünya'nın en eski işlenen maden ocaklarıdır.

Ticari anlayışı yaşadıkları coğrafyalarda geliştiren insanlar daha sonra farklı toplumlarla da ticaret yapmak istemişlerdir. Farklı bölgelerden çeşitli zenginlikler ve ihtiyaç duyulan ürünler elde etmeyi planlayan insanlar, çok eski zamanlardan beri uluslararası ticareti kolaylaştırmak için ticaret yollarını geliştirmişlerdir. Gerek coğrafi, gerekse jeopolitik konumunun bir sonucu olarak Dicle Bölümü, tarihin çok eski döneminden beri önemli ticaret yollarının geçtiği bir merkez olmuştur. Ticaret yollarının buradan geçmesi yolların geçtiği yerlerde yerleşmelerin kurulup gelişmesini de sağlamıştır. Farklı bölgelerden gelen insanların başta konaklama ihtiyaçlarını karşılamak ve ticaret yapmasını sağlayacak tesislerin kurulmasıyla yolların kesişme noktaları önemli birer ekonomik merkez haline almıştır. Orta Çağ boyunca da verimli topraklar ve su kaynaklarına bağlı olarak zengin bir tarımsal faaliyet: çok çeşitli yönlerden gelen ticaret yollarının mecburi uğrak yeri olmasına bağlı olarak da zengin bir ticaret hayatına sahip olmuştur. Bunun sonucunda da Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomisi konumunun sayesinde sadece tarıma dayalı olarak kalmamıştır.

Dicle Bölümü'nde yer alan yerleşmelerin önemi ve büyüklükleri zamanla ve sınırların değişikliklerine göre değişmektedir. Günümüzde Diyarbakır, Mardin, Batman ve Siirt Dicle Bölümü'nün illerini oluşturmaktadır. Bununla beraber Kızıltepe, Nusaybin, Midyat, Silvan ve Bismil de diğer önemli yerleşmeleridir.

II. Kapsam ve Yöntem:

Dicle Bölümü'nün tarihi coğrafyasını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada verileri elde etmek için 9 ve 14. yüzyıllar arasındaki dönemde İslam coğrafyacılarının yazmış olduğu coğrafya kitapları ve seyahatnameleri incelenmiştir. Çalışmanın amacını ortaya koymak için 9 ile 14. yüzyıllar arasında yazılmış Arapça seyahatnameler ve coğrafya kitapları incelenmiş ve günümüz Dicle Bölümü'nde yer alan şehirlerle ilgili bilgilerin bulunduğu ilgili kısımları belirlenmiş ve bu şehirlerin beşeri ve ekonomik özellikleri alıntılanmıştır. Sonuçta 17 adet seyahatname ve coğrafya kitabından faydalanılmıştır. Araştırmayı gerçekleştirmek için 9 ile 14. yüzyıllar arasında Arapça el yazması seyahatnamelerin tıpkıbasımlarına/fotoğraflarına ulaşılmış ve bunların içinden Dicle Bölümü'nde yer alan önemli şehirleriyle ilgili bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu bilgilerden bazıları doğrudan aktarma şeklinde verilmiştir. Böylece Dicle Bölümü'nün Orta Çağ'daki özellikleri farklı kaynaklardan faydalanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada Orta Çağ'da yolların kavşağında yer alan Dicle Bölümü sınırlarında bulunan Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Kızıltepe, Silvan, Hasankeyf, Erzen ve günümüzde harabe olan Dara ilgili bilgilere ulaşılmıştır.

III. Bulgular:

Araştırmanın ana konusunu oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü, Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasındaki bölgenin kuzeyinde, yani Yukarı Mezopotamya'nın Türkiye sınırları dâhilinde kalan parçasıdır. Bu bölüm, Irak ve Suriye'yi birbirine bağlayan bir konumda bulunması nedeniyle büyük bir jeostratejik öneme sahiptir. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kaldığından İslam coğrafyacıları tarafından "El-Cezire (ada)" olarak adlandırılmıştır. Yunanlılar, bu bereketli topraklara *Mezopotamya* demiş ve bir bütün olarak ele almışken: Araplar ise aynı bölgeyi iki kısma ayırmışlardır. Mezopotamya'nın güneyine yani Aşağı Mezopotamya'ya *Sevad* veya *Irak*, kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya'ya da *El-Cezire* demişlerdir. Dicle Bölümü de aslında El-Cezire adı verilen bölgenin Türkiye'de kalmış kuzey bölümünün bir kısmıdır. Günümüzde El-Cezire'nin kuzey yarısı Türkiye'de, güney yarısı da Suriye ve Irak'ta bulunmaktadır. Burası aynı zamanda Bereketli Hilal'in de merkezini oluşturmaktadır. Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde El-Cezire'nin sınırları tam bir kesinlik göstermemektedir. İslam coğrafyacıları duruma göre El-Cezire'nin sınırları genişleterek Suriye'nin batısına kadar uzatabilmişlerdir. Genel anlamda El-Cezire, Anadolu'da Fırat ve Dicle Nehirlerinin Toros

Dağları civarında başlar ve güneyde Irak'ta Dicle ile Fırat Nehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları noktada sona erer. Fakat İslam coğrafyacıları dönem dönem Dicle ve Fırat Nehirlerinin batı ve doğusunu da El-Cezire'ye dâhil etmişlerdir. Bu şekilde bir tanımlamayı yapanlardan biri de İbn Havkal'dır. İbn Havkal Suretu'l Arz isimli eserinde her iki nehrin batısında yer alan yerleşmeleri de El-Cezire bölgesinden kabul etmiştir (İbn Havkal, 1873: 138).

İbn Havkal da eserinde El-Cezire olarak bilinen bölge Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Mudar olarak ikiye ayırmıştır. İbn Havkal bu bölge için şu ifadeleri kullanmıştır:

“El-Cezire'nin insanlar için çok güzel bir havası vardır. Toprağı bereketli ve yaşaması oldukça rahat, su kuyuları bol bir bölgedir. Bağdatlı âlimler bu bölge insanı için “kahramanlar madeni” ifadesini kullanmaktadırlar. Burası çok sayıda kahraman ve asil atlar diyarıdır.” (İbn Havkal, 1873: 140).

İbn Havkal'a göre El-Cezire bölgesi dünyanın en değerli köşelerinden biridir. Çünkü El-Cezire çok sayıda güzel şehre sahiptir ve bunun yanı sıra: suları bol, meyve ağaçları çok çeşitli ve göz alabildiğince ucu bucağı görünmeyen yemyeşil ovaları olan bir bölgedir (İbn Havkal, 1873:140).

Arabistan'dan göç eden üç Arap kabilesinden dolayı El-Cezire Bölgesi: Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudâr ve Diyar-ı Rabi'a olmak üzere üç ayrı bölgeye ayrılmıştır. Bölgenin Diyar-ı Bekr kısmında Amid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafarikin (Silvan), Hasankeyf; Diyar-ı Mudar kısmında: Ruha (Şanlıurfa), Harran, Rakka, Sumeysat (Samsat), Re'su'l Ayn (Ceylanpınar; Diyar-ı Rabi'a kısmında ise: Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Ceziret'ü İbn Ömer (Cizre) şehirleri yer almaktadır.

Bazı İslam coğrafyacıların eserlerinde Fırat Nehri biraz daha önem kazanmakta ve hatta bazı kaynaklarda “el-Ceziret'ül Furatiyye (Fırat Adası)” olarak bahsedilmektedir. Fakat bir toprak parçasının ada olabilmesi için sular tarafından çevrili olması gerektiği düşünüldüğünde diğer bir ırmak da yani Dicle Nehri de önem kazanmaktadır. 9 veya 10. yüzyıl ünlü erken İslam coğrafyacısı İbn'ül Fakih ise Kitab el Büldan isimli eserinde El-Cezire'nin sınırlarını farklı görüşlere göre tanımlamıştır. Bu görüşler incelendiğinde görüşlerin El-Cezire'nin kuzey batı, kuzey ve kuzeydoğu tarafından sınırlamada farklılaştığı anlaşılmaktadır. Haliyle güneyde Umman Denizi'yle sınırlandırılan Arabistan Yarımadası'nı kuzeyden sınırlandırmak biraz daha problemlili olacaktır. İbn'ül Fakih eserinde bu bölgenin sınırlarını çeşitli görüşleri ele alarak sunmuştur. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölge dört bir tarafı sularla çevrili olduğu için ada olarak kabul edilmiş ve El-Cezire olarak adlandırılmıştır (İbn'ül Fakih, 1988: 129; İdrisi, 2002: 655)¹. Günümüzde Suriye'nin kuzeydoğusunda yer alan Haseke vilayeti El-Cezire olarak da kullanılmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'nin Şırnak İli'nin ilçesi olan Cizre ismi de cezire kelimesinin bozulmuş halidir.

El-Cezire Bölgesi'ne İslam orduları çok erken dönemde seferler düzenlemiş ve Hicretten sadece 18 yıl sonra Hz. Ömer döneminde İyad bin Ganm tarafından fethedilmiştir (Kudame bin Cafer, 1981: 115). İyad bin Ganm, Suriye'nin Rakka şehrini fethettikten sonra Urfa ve Harran'ı fethetmiş, doğuda bulunan Diyarbakır, Silvan, Nusaybin, Mardin, Dara'yı ele geçirmiştir. İbn Fakih eserinde Zehravi'den aktardığı bilgiye göre El-Cezire'nin dört bir köşesi Hz. Ömer döneminde tamamen fethedilmiştir. Belazuri'nin de görüşleri bu şekildedir (Belazuri, 1987: 236). Belazuri bu bilgiyi Rakka kadısı Davud bin Abdülhamid'den aktardığını ifade etmiştir.

Günümüz Diyarbakır ve civarı klasik dönem İslam coğrafyacılarının eserlerinde Diyar-ı Rabia olarak tanımlanmaktadır. İbn'ül Fakih'in eserinde bu bölgenin öne çıkan şehirleri de: Nusaybin, Erzen, Amed, Ras'ül Ayn ve Meyyafarikin'dir (İbn'ül Fakih, 1988: 129).

¹ Bir bölgenin iki nehir arasında kaldığı için ada olarak kabul edilme anlayışına günümüz Sudan'ında karşılaşmaktayız. Sudan'ın doğu kesiminde yer alan El-Cezire Eyaleti, Beyaz Nil ile Mavi Nil arasında kaldığı için ismini Arapça “ada” kelimesinden almıştır.

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde günümüz Dicle Bölümü'nün ekonomik açıdan çok zengin olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bölgenin ekonomisinde coğrafyacıların vermiş oldukları bilgilere bakıldığında tarım ve ticaret en önemli ekonomik faaliyettir. Bölümden geçen ticaret yolları, geniş düzlük araziler ve bol su kaynaklarına bağlı olarak çok çeşitli tarım ürünleri ve türlü zanaat dalları ortaya çıkmıştır. Aşağıda Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle Bölümü'nde üretilen başlıca ürünler verilmiştir.

Nusaybin : Gül ve gül suyu, Şah ballut (fındık), çeşitli kurutulmuş meyveler, buğday ve arpa, üzüm, şarap, tahıl, susam, pamuk, pirinç, dokuma, elbise süsleme ve kireç,

Diyarbakır : Yün ve keten kıyafetler, at, sabun, zincir, halat, çeşitli meyve ve sebze, demir

Mardin : Tiftik kıyafetler, zahireler, pamuk ve çok çeşitli meyve, cam

Kızıltepe : Mahlep

Silvan : Şalvar

Dara : Nar

Siirt : Üzüm

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve günümüzde Dicle Bölümü'nün en önemli ve gelişmiş şehri köklü geçmişiyile Diyarbakır'dır. Mezopotamya ile Anadolu'nun geçiş bölgesinde yer alan Diyarbakır'da yerleşmeler Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Hiç şüphesiz ki bunlardan ilk akla geleni de Çayönü yerleşmesidir (Özdöl, 2011). Dicle Nehri'nin kenarında ve adını verdiği havzanın merkezindedir. İslam coğrafyacılarının eserlerinde Diyarbakır şehri Amed olarak geçmektedir. Diyarbakır (Diyar-ı Bekr), İslam coğrafyacıları tarafından El Cezire olarak adlandırılan Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında kalan bölgedeki diğer üç bölümden (Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Ömer) en küçüğüdür. Diyar-ı Bekir, Yukarı Dicle denilen bölgeyi içermektedir. Diyar-ı Bekir'in en önemli şehri de günümüz Diyarbakır şehridir. Cumhuriyetin ilanına kadar Diyar-ı Bekir olan ismi, küçük bir değişikle Diyarbakır'a dönüştürülmüştür.

Doğu-batı, güney-kuzey yönlerinden gelen yolları birleştiren bir noktada, Diyarbakır Havzası'nın merkezinde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında bir tepe üzerinde yer alan Diyarbakır, Karacadağ'ın bazalt kütlelerinin sona erdiği verimli bir noktada yer almaktadır. Bulunduğu konum Akdeniz'i Umman Denizi'ne, doğuyu batıya bağlayan yolların kesişme noktasındadır. Stratejik konumun yanı sıra verimli topraklara sahip olması, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması Diyarbakır'a ayrıca önem kazandırmıştır (İbn Cübeyr, 1905: 214).

Farklı yönlerden gelerek Musul'da birleşen yollar bu noktadan itibaren Anadolu'nun içlerine kadar devam eder. Bu yollar günümüz Türkiye'sinde önce Nusaybin'e gelmekte ve Nusaybin'den sonra da Diyarbakır'da kollara ayrılmaktadır. Bir anlamda Dicle Bölümü'nde Nusaybin ve Diyarbakır yolların birleşme ve ayrılma merkezidir. Farklı yönlerden gelen yollar burada birleşip buradan çeşitli yönlere ayrılmaktadır. Güneyden gelen yol Nusaybin'den bir konak uzaklıktaki Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan bir konak uzaklıktaki Mescid-i Üveys'e (Veysel Karani Ziyareti- Ziyaret) ve buradan Maden'e oradan da Bitlis'e uzanmaktadır. Bir diğer yol da Diyarbakır'dan Meyyafarikın (Silvan)'a, Şamşat'a ve oradan İç Anadolu Bölgesi'ne doğru gitmektedir (İbn Cübeyr 1905: 214).

Günümüzde Dicle Bölümü'nün en önemli şehri Diyarbakır'dır ve İslam coğrafyacılarının eserlerinde El Cezire olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya'nın sulak, yeşillikler içerisinde ve güzel bir şehri olarak tanımlanmaktadır. Hımyeri'ye göre, İyad bin Ganem komutanlığındaki İslam orduları Urfa'yı fethettikten sonra Silvan ve iki konak uzaklıktaki Diyarbakır'ı fethetmiştir (Hımyeri, 1975: 25). Ünlü İslam coğrafyacısı Yakut el Hamavi eserinde bu bölgeye Diyar-ı Bekir denmesinin nedenini "*Sulak ve yeşillikler içerisinde, etrafı bahçe ve bostanlarla çevrili olan Diyarbakır, Dicle kenarlarında Arap*

aşiretlerinden iki büyük kabilesinden biri olan Vail oğlu Bekir kabilesi yaşamaktadır. Bu yüzden buraya Bekir'in diyarı anlamında "Diyar-ı Bekir" denmektedir" cümleleriyle ifade etmiştir (Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56). İslam coğrafyacılarının tamamı Diyarbakır'ın Hicri 20 yılında İyad Bin Ganem tarafından, Cezire Bölgesi'nin fethi sırasında fethedildiğini belirtmektedirler (El-Hımyeri, 1975: 25: Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56). İslam orduları buraya geldiğinde şehirde bulunan gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerini teminat altına almış ve hatta zarar gören kiliselerin ve köprülerinin tamir edileceği garantisi verilmiştir. Hamavi'ye göre Diyarbakır şehrinde İslam ordularının fethinden önce Cezire üzerinden gelip buraya yerleşmiş Arap aşiretleri bulunmaktadır. Şehir Müslüman Araplar tarafından fethedilmeden önce burada Arap nüfusun mevcut olduğu ifade edilmektedir.

Makdisi eserinde günümüze kadar ulaşan ve Diyarbakır'ın sembolü olan surları ayrıntılı bir şekilde tanımlayarak Diyarbakır için "*çok güzel bir şehirdir*" ifadesini kullanmıştır. Binaları da mimari açıdan Antakya tarzında inşa edilmiştir ve şehir Antakya'yı andırmaktadır. Fakat Diyarbakır şehri Antakya'dan daha küçüktür. Şehrin merkezinde günümüzde Ulu Cami olarak anılan cami, camiye çok yakın bir mesafede oldukça süslü bir kilise bulunmaktadır (Makdisi, 1902: s. 144). Şehir merkezinde yer alan kilise ile ilgili olarak Nasır Hüsrev El Hac el Farisi, Diyarbakır'ın merkezinde yer alan camiye çok yakın bir mesafede tamamen taştan inşa edilmiş ve zemini renkli mermerden, duvarları tamamen yıldızlarla süslü bir kilise olarak tanımlamıştır. Bu kilisenin iki tane demir kapısı mevcuttur. Bu kapılar kadar güzeli yeryüzünün başka bir yerinde yoktur (Nasır Hüsrev, 1994: 52). İbn Said el Endelüsi'ye göre Diyarbakır şehri zengin tüccarları ve eğlenceleri ile meşhurdur (İbn Said, 190: 171)

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Diyarbakır şehri: Dicle'nin batısındaki dağda, siyah renkli mermer taşı surlarla çevrili, yüzlerce kulesi olan güzel ve verimli bir şehir olarak tanımlanmaktadır. Şehrin en önemli özelliklerinden biri şehrin ağaçlık olmasıdır. Bununla beraber şehir sular bakımından zengindir ve surların içerisinde çok sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Surlar içerisinde su değirmenleri ve su kaynakları ile ağaçlar ve meyve bahçeleri vardır. Çeşitli dönemlerde farklı medeniyetler tarafından yapılan tamir ve yenilemelere bağlı olarak surlar ilk yapıldıkları halinden farklılaşmıştır. Günümüzde 5 km. uzunluğunda olan surlar, aslında iç surlar ve dış surlar olarak iki sur şeklinde inşa edilmiş, fakat dış surlar günümüze kadar ulaşmamıştır. İbn Havkal eserinde şehrin kuzeyinde kalan surların iki sıra olduğu belirtilmiştir. Güneydeki surlarda çok büyük bir burç bulunmaktadır ve buna da Zeyna Burcu denmektedir. Rum Kapı'da da iki tane burç vardır. Sultanın sarayı ise şehrin doğusundadır. Surların içerisinde çok sayıda su kaynağı bulunduğu için su sıkıntısı yoktur. Dicle Nehri şehrin kuzeyinden gelir ve doğusundan çıkar. Şehrin bağ ve bahçeleri de şehrin güneyinde ve batısındadır (İbn Havkal, 1873: 110).

Klasik dönem İslam coğrafyacıları eserlerinde, bir şehirle ilgili bilgiler verdiklerinde ilk aktardıkları bilgilerden biri de şehrin bir kalesinin veya surlarının olup olmadığıdır. Bu yüzden Diyarbakır şehriyle ilgili bilgilerde ilk karşılaşılan bilgi de şehri çepeçevre saran surlar olmuştur. İslam coğrafyacıları eserlerinde günümüze kadar çok iyi korunabilmiş ve şehrin sembolü olmuş Diyarbakır surlarıyla ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermişlerdir. Sağlamlığı ve ihtişamı ile günümüze kadar ulaşabilmiş olan surlar Dünyanın en eski ve en sağlam surlarından biridir. Diyarbakır surları, Çin Seddi'nden sonra en uzun surdur. Diyarbakır surları, 5.700 metre uzunluğunda, 10-12 metre yüksekliğinde, 3-5 metre kalınlığındadır. 82 adet burcu ve 4 yöne açılan ana kapısı bulunmaktadır. Burçlar üzerinde bulunan kabartmalar ve kitabeleriyle dünyanın sayılı özel surlarından biridir. Şehir kurulduğundan, günümüze kadar şehre hâkim olanlar surları devamlı tamir etmiş ve surların bakımıyla ilgilenmişlerdir.

Mezopotamya ile Anadolu'nun geçiş bölgesinde olan Diyarbakır: sahip olduğu surları sayesinde ele geçirilmeyi oldukça zorlaştırıyordu. Karacadağ'ın bazaltlarından getirilen taşlarla yapılmış olan surların siyah olmasına bağlı olarak İslam coğrafyacılarının eserlerinde Amed olarak geçen Diyarbakır şehri, Amed-i Sevda (Kara Amed) olarak da anılmıştır. Şehrin sadece surlarında değil aynı zamanda şehirdeki binaların yapımında da yörenin temel yapı malzemesi olan gri-siyah bazalt taşı kullanılmıştır.

Etrafi da demirin veya ateşin zarar veremeyeceği dayanıklılıkta olan siyah bazalt taşlardan yapılmış çok büyük bir suru vardır (Hımyeri, 1975: 25).

Günümüzde Diyarbakır surlarında yer alan ana kapıları: kuzeyde Dağ Kapı (Harput), batıda Urfa (Rum) Kapı, güneyde Mardin (Tell) Kapı, doğuda Yeni Kapı olmak üzere dört adettir. Fakat araştırmadan anlaşıldığına göre zamanla bu kapıların sayısının değişmiştir. Diyarbakır etrafındaki çok güzel siyah taşlardan inşa edilmiş olan sağlam surlarından giriş ve çıkışı sağlayan kapıların sayısı beş olarak belirtilmektedir. Orta Çağ islam coğrafyacılarına göre kapıların isimleri de şöyledir: Su Kapı, Dağ Kapı, Rum (Urfa) Kapısı, Tell (Tepe- Mardin) Kapı ve Enes Kapı. Gündüzleri açılan ve geceleri kapanan sur kapılarından şehre giriş çıkışı sağlanmaktadır (İbn Havkal, 1873: 110); Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56; Kazvini, 1849: 491; Makdisi, 1902: 144).

Orta Çağ'da Diyarbakır şehri ile surların arasında meskenlerin olmadığı, tarım yapılabilecek geniş bir arazinin varlığından bahsedilmektedir. İncelenen bütün eserlerde şehirle surlar arasında var olan bu alanın tarım arazileri olduğu ifade edilmiştir. Şehir su kaynakları bakımından oldukça zengin olduğu için kale içinde tarım yapılabilmektedir. Şehrin merkezinde çok güçlü ve suyu oldukça lezzetli kaynaklar mevcuttur. Buradan çıkan su beş adet değirmeni çalıştırmaktadır. Şehirde bulunan ağaçlar ve bostanlar bu su kaynağıyla sulanmaktadır (Nasır Hüsrev, 1994: 52). Diyarbakır surları içinde kalan alanda çok yoğun bir şekilde sebze ve meyve tarımı yapılmaktadır. Surlarla çevrili şehirde çok sayıda su kaynağı ve iki zira derinliğinde su kuyuları vardır. Şehir sular bakımından zengindir ve oldukça ağaçlık, verimli ve çok çeşitli meyve –sebze bahçelerine sahiptir (Kazvini, 1849: 491). Şehir ağaçlıktır ve çok sayıda su değirmeni bulunmaktadır. Hımyeri Diyarbakır'ı ve zenginliğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Hemen Dicle Nehri'nin batısında oldukça güzel ve oldukça bereketli bir şehirdir. Bu surun içerisinde de çok sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Ayrıca etrafı her türlü sebze ve meyvenin yetiştiği verimli bağ ve bahçelerle çevrilidir*” (Hımyeri, 1975: 25).

Diyarbakır şehriyle ilgili en ayrıntılı bilgi 10. yüzyıl coğrafyacılarından Nasır Hüsrev El Farisi'nin eserinde yer almaktadır. El-Farisi, seyahati sırasında yolu üzerindeki Diyarbakır şehrine gelmiş ve şehirle ilgili ayrıntılı bilgiler tespit etmiştir. Eserinde Diyarbakır şehri ve surları ile ilgili şu bilgileri ifade etmiştir:

“*Şehri çevreleyen surlar siyah taşlardan yapılmıştır. Taşlar herhangi bir balçık veya kireç olmadan birbirine geçmeli bir şekilde tutturulmuştur. Surların yüksekliği 20 zira, genişliği de 20 ziradır ve her 100 zira uzaklıkta olacak şekilde, yarım daire şeklinde seksen zira genişliğinde burçlar bulunmaktadır. Burçların balkonları da bu şekilde taştandır.... Şehre giriş çıkışı sağlayan dört kapısı vardır. Bu kapıların hepsi de hiç tahta kullanılmadan demirden yapılmıştır. Doğu tarafında bulunan kapıya Dicle Kapı, batıdaki Rum Kapı, kuzeydeki Ermeni Kapı ve güneydeki de Tepe Kapı olarak adlandırılmıştır. Şehri çevreleyen bu surun dışında aynı taştan inşa edilmiş olan 10 zira yüksekliğinde bir sur daha bulunmaktadır. Bu surun üzerinde silahlı bir kişinin silahıyla sığabileceği genişlikte balkonu bulunmaktadır. Böylece burada rahatlıkla durup savaşabilecektir. Dış surların kapısı iç surların kapısının aksine dayanıklı olması açısından demirden yapılmıştır*” (Nasır Hüsrev, 1994: 52).

Nasır Hüsrev çok memleket gezdiğini ve şehir gördüğünü ama Diyarbakır'dan daha güzel bir şehre rastlamadığını açıkça ifade etmiştir. Şehrin merkezinde bulunun günümüzdeki Ulucami olarak bilinen cami de surları oluşturan aynı taşlardan yapılmıştır. Bu camiden daha dayanıklı ve güçlü bir cami görmediğini de ifade etmiştir. Camini içerisinde 100'den daha fazla sayıda sütun bulunmaktadır. Bu sütunların hepsi de tek parça taştan yapılmıştır. Caminin avlusunda çok büyük bir kaya vardır ve bu kayanın üzerinde de taştan yapılmış bir havuz bulunmaktadır. Havuzun ortasında da bakırdan bir tüp veya boru bulunmakta bu borudan da su fişirmektedir.

İslam coğrafyacılarının incelenen bütün coğrafya eserlerinde Diyarbakır'la ilgili ilginç bir özellik vurgulanmaktadır. Diyarbakır'la ilgili bilgiler verirken tamamına yakını şehrin yakınlarında bulunan büyük bir çatlaktan bahsetmektedir. Eserlerde Diyarbakır yakınlarında olduğu belirtilen fakat

tam olarak neresi olduğu belirtilmeyen ortasında büyük bir çatlakın bulunduğu bir dağdan bahsedilmektedir. Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan bu çatlak ve çatlakta kayaya saplanmış olan kılıç hikâyesi Ekskalibur efsanesi ve Britanya Kralı Arthur'un taşıdığı kılıcın hikâyesini çağrıştırmaktadır. Eserlerde bahsedilen bu dağın ismi ve konumu hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır.

İslam coğrafyacıları Diyarbakır yakınlarında olduğu söylenen bu çatlak ve kılıç olayının tüm şehir halkı tarafından bilindiğini ifade etmektedirler. Bu çatlak Diyarbakır'ın hemen yakınında bulunmaktadır ve tüm şehir halkına göre de çok ilginçtir. Bu çatlak ilginç kılan özellik ise burada bulunan kayaya saplanmış kılıcın varlığıdır. Bu çatlakta bulunan kılıcı şehrin en güçlü kişisi kabzasından tutup çıkarmaya çalışsa buna gücü yetmemektedir. Buradaki kılıç devamlı titremektedir, en güçlü kişiler bile bu titremeye engel olamamaktadır. Bu kılıcın bir diğer özelliği de, kılıca bıçak veya herhangi bir metal sürüldüğünde o metalin mıknaatıstan çok daha güçlü bir şekilde çekim gücüne sahip olmasıdır. Dağda bulunan bu yere getirilen metaller burada bulunan kılıca sürüldüğünde bu metalleri mıknaatıstan gibi çekim gücüne sahip olmaktadır (Hımyeri, 1975: 25), (Kazvini, 1849: 491), (Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56; İbn Fakih, 1988: 135; Ebu Ubeyd el Bekri, 1945: 229; İbn Hurdazbih: 1889: 95).

Diyarbakır şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Hani İlçesi'nde bol miktarda demir madeni bulunmakta ve burada çıkarılan demir başka memleketlere gönderilmektedir (Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56). Ayrıca yine Hani yakınlarında bir yerde karanlık bir mağaradan bir kaynak çıkmaktadır. Bu su Dicle Nehri'nin ana kolunu oluşturmaktadır ve yeşil renklidir (Makdisi, 1902: 146).

Dicle Bölümü'nde yer alan bir diğer önemli yerleşme de Diyarbakır'ın İlçesi olan Silvan'dır. Tarihi ticaret yollarının kavşağında yer alan ve İslam coğrafyacılarının eserlerinde kendine yer bulabilmiş Diyarbakır'ın ilçesi olan Silvan'a Araplarca Meyyafarikin adı verilmiştir. Aslında Süryanice Meyfarkat olan isim Arapça telaffuzla Meyyafarikin'e dönüşmüştür. Romalılar dönemindeki ismi Martiropolis'tir. Yakut el Hamavi'ye göre Meyyafarikin'in Latince ismi Madursala'dır ve Arapça "Şehitler" anlamına gelmektedir. Şehir, kuzey Mezopotamya'nın önemli kavşak noktasıdır. Ferhat Dağları eteklerine yaslanmış kalesiyle, tarih boyunca buraya hâkim olan bölgededir (Kazvini, 1849: 565). Dicle Nehri'nin doğusunda ve nehre iki merhale uzaklıkta yer alan Silvan, El-Cezire'nin sınır şehri olarak ele alınmakla beraber Hımyeri, eserinde bazı âlimlerin Silvan'ı El-Cezire'nin şehri olarak alırken, bazılarının da El-Cezire'nin dışında tuttıklarını belirtmiştir (Hımyeri, 1975: 589).

11. yüzyıl coğrafyacısı Nasır Hüsrev, Silvan'a gelmiş ve bu şehirle ilgili ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Seyyahın anlattıklarına göre Silvan şehrinin etrafı diğer seyyahların belirttiği gibi beyaz taşlardan yapılmış surlarla çevrilidir. Bu surları oluşturan her bir taşın ağırlığı da yaklaşık bir buçuk ton ağırlığındadır. Diyarbakır şehrinin evlerinin tamamı siyah taşlardan yapılmışken, Silvan şehrinin evleri de beyaz taşlardan yapılmıştır. Surlar daha yeni inşa edilmiş gibi sağlam ve bakımlıdır. Bu surların yüksek yerlerinde balkonlar mevcuttur ve her elli zira aralıkta yine beyaz taştan yapılmış bir burç bulunmaktadır. Şehre giriş için doğu tarafında demirden bir kapı bulunmaktadır. Hüsrev'in belirttiği üzere şehirde iki tane cami mevcuttur. Bunlardan biri çok güzel bir yapıya sahiptir ve şehrin merkezinde yer almaktadır. Diğeri de şehrin biraz dışında bahçelerin arasındadır (Nasır Hüsrev, 1994: 60). Şehir bahçe ve bostanlar açısından çok zengindir. Bu şehirde çok çeşitli zanaatlar yer almaktadır ve yeryüzünde eşi benzeri bulunmamaktadır. Fakat bu konuda ayrıntılı bilgi vermemektedir (Hımyeri, 1975: 589). Bununla beraber İdrisi bu zanaatlardan birinden bahsetmiştir. Siverek için "Anadolu'nun kuzeydoğusundan doğan Dicle Nehri, Siverek'e uğramaktadır. Siverek, oldukça büyük, verimli, dağın eteğinde ve güzel bir şehirdir. El-Cezire'nin şehirlerindedir. Dicle Nehri'nin doğusunda ve Dicle'den iki konak (merhale) uzaklıkta yer alan bu şehir özellikle şalvar üretiminde oldukça iyidir" ifadelerini kullanmıştır (İdrisi, 2002: 663).

Yakut el Hamavi ve Kazvini'nin eserlerinde Silvan'ın etrafını çevreleyen surlarla ilgili olarak Nasır Hüsrev'den farklı şekilde tanımlama mevcuttur. Onlara göre surlarda üç adet burç vardır ve şehre

giriş çıkışı sağlayan kapı sayısı da sekizdir. Yakut el Hamavi, eserinde yazdığına göre şehrin etrafını çeviren surların güneybatı köşesinde yer alan burcun üzerine büyük bir haç kazanmıştır (Yakut el Hamavi, 1977: C. I, 56). Silvan şehrini çevreleyen surların dışında savaş zamanı suyla doldurulan bir hendek bulunmaktadır (Makdisi, 1902: 144).

Hamavi'nin ifade ettiğine göre Silvan şehri farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bir şehirdir. Örneğin şehrin merkezinde Yahudi Sokağı vardır ve bu sokakta bir tane havra bulunmaktadır. Bu havranın hemen önünde siyah mermerden oyulmuş büyük bir soku (veya tekne) bulunmaktadır. Ayrıca Dicle Bölümü'nde ve Silvan yakınlarında Hıristiyanlara ait çok sayıda manastır mevcuttur. Silvan yakınlarında: Silvan'a iki fersah uzaklıkta yüksek bir dağın tepesinde Mor Toma Manastırı bulunmaktadır. Buranın kendine ait bir bayramı vardır ve bin yıldır insanların özellikle adak adayanların toplandığı yerdir (Kazvini, 1849: 372). Mor Toma Manastırı'nda bozulmamış cesetler (mumya) mevcuttur (Makdisi, 1902: 144).

Günümüzde farklı kültürlerin bir arada yaşadığı Mardin'de çok sayıda cami, türbe, kilise, manastır ve benzeri dini eserler bulunmaktadır. Tarihi ticaret yollarının güzergâhındadır ve ilde beş tane han ve bir kervansaray bulunmaktadır. Dicle Bölümü'nün diğer şehirleri gibi, Mardin'de de yerleşmenin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Dicle Bölümü'nün en önemli yükseltisi olan Mardin Eşiği, şehre ayrı bir özellik katmıştır. Bu eşiğin tepesinde bulunan kalesi, binaları ve farklı kültürü ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli turistik şehirlerinden birisidir. Mardin, Akdeniz'den İran'a ve Anadolu'nun kuzey-güney yönünden Aşağı Mezopotamya'ya kadar uzanan tarihi ticaret yollarının önemli bir kavşak noktasıdır.

Bulunduğu konum nedeniyle İslam coğrafyacıları ve seyyahlarının mutlaka uğrayıp hakkında bilgi verdikleri bir şehir olan Mardin'in öne çıkan özelliklerinden ilki ticaret yollarının kavşağında olmasıdır. Dara, Kızıltepe ve Nusaybin'e giden yolların tam kavşağında yer almaktadır (Kazvini, 1849: 259). Şehrin en önemli özelliği ise 1600 yıllık geçmişi ile kalesi ve her türlü ürünün satıldığı çarşılarıdır (İbn Said el Endelüsi, 1970: 172). Mardin'e hâkim bir tepenin üzerinde olan kale kayalar üzerine çeşitli eklentilerin inşa edilmesiyle eşsiz güzelliktedir. Bir kısmı sarp kayaların üzerine oturmuş olan kale ovoiden yaklaşık bin metre yüksekliktedir. Güneyinde yer alan ve Suriye içlerine kadar uzanan ovaya muhkem bir tepede olması, kalenin çok geniş alanları kontrolünde tutmasını ve çok uzaklardan dahi görünür olmasını sağlamıştır. İncelenen bütün eserlerde Mardin Kalesi "*eşsiz konuma sahip olarak*" ifade edilmiştir (İbn Said el Endelüsi, 1970: 157). Mardin kalesi konumu ve özelliğinden dolayı "Kartal Yuvası" olarak tanımlanmıştır. Hamdaniler de kalenin taşlarının renginden dolayı "Boz Kartal" adını vermişlerdir (İbn Batuta, 1987: 246). Mardin Kalesi beyaz kalkerden inşa edildiği için Arapça beyaz veya gri anlamına gelen "Şehba" denmektedir ki, bu ifade aynı zamanda kalkerden inşa edildiği için beyaz olan Halep şehri ve kalesi için de kullanılmaktadır. Mardin kalesine aynı zamanda "dağ kalesi veya kû kalesi de denmektedir. İdrisi kale için "*Nusaybin'in kuzeyinde Ras'ül Ayn ile Nusaybin'in tam ortasında kayaların üzerindeki muazzam kalesiyle Mardin bulunur. Nusaybin yakınlarında yüksekliği de yaklaşık altı mil kadar olan Mardin Dağı'nın zirvesinde Hamdan bin el Hasan tarafından inşa edilmiş bir kalesi vardır. O kadar yüksektir ki ele geçirilmesi neredeyse imkânsızdır.*" ifadelerini kullanmıştır (İdrisi, 2002: 662). Orta Çağ İslam coğrafyacıları Mardin Kalesi'ni yeryüzünde yücelikte ve istihkâmda daha iyisi olmayan, dağın tepesindeki muazzam kale ifadesiyle tanımlamışlardır (Kazvini, 1849: 259; Himyeri, 1975: 252; Yakut el Hamavi, 1977: C.5, 39). Endülüslü seyyah İbn Cübeyr de Mardin Kalesi için "*Mardin Dağı'nın zirvesindeki Dünyaca meşhur muhteşem kale*" olarak tanımlamıştır (İbn Cübeyr, 1905: 214).

Yakut el Hamavi, Mardin'le ilgili bilgi verirken, Mardin kelimesinin anlamını açıklamaya çalışmıştır. Hamavi, Mardin kelimesinin kökünün Arapça'daki hastalık anlamına gelen "marad (veya maraz)" kelimesinin çoğulu olabileceği iddiasında bulunmakla beraber kesin bir bilgi olarak bahsetmemektedir. Hamavi, Mardin'in en dikkat çekici özelliğini şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Mardin, dağın zirvesinde yer alan muhteşem kalesiyle meşhurdur. Düneysir, Dara ve Nusaybin arasında bulunmaktadır. Dağın yamacında bulunan şehrin önünde çok büyük ve verimli bir düzlük uzanmaktadır. Şehirde çok sayıda han, medrese ve çarşı vardır. Evleri dağın yamacında bir merdivenin basamakları gibi üst üste dizilmiştir. Her bir ev bir diğerinin üstüne konmuş gibi görünmektedir. Her bir evin damı bir üstündeki evin yoludur. Mardin şehri su kaynakları bakımından oldukça fakirdir. Sularını kışın yağmur sularını depoladıkları sarnıçlarda biriktirerek temin etmektedirler” (Yakut el Hamavi, 1977: C.5, 39).

Eserlerden anlaşıldığına göre Mardin şehrinde çeşitli problemler bulunmaktadır. Bu problemlerin başında da susuzluk gelmektedir. Su ihtiyacını gidermek için de sarnıçlar inşa edilmiştir. Şehrin içme suyu ihtiyacı iki büyük sarnıçtan temin edilmektedir. İdrisi’ye göre, Mardin şehrinin bir diğer önemli sorunu da Mardin Dağı’nda insan hayatını tehlikeye sokan yılanlardır (İdrisi, 2002: 662). Mardin Dağı’nda çok zehirli ölümcül yılanlar bulunmaktadır (Kazvini, 1849: 259). Yolların kavşağında yer alan Mardin şehrinin etrafında yer alan asıl tehlike ise yol kesip soygun yapan eşkıyalardır. Bu eşkıyalarla ilgili olarak Endülüslü seyyah İbn Cübeyr şu ifadeleri kullanmıştır:

Musul’dan Nusaybin’e giden yol üzerinde çeşitli tehlikeler bulunmaktadır. Nusaybin yolu üzerindeki Düneysir yakınlarında bulunan dağlarda yaşayan ve yol kesip insanların can ve mallarına kastetmiş eşkıyalık yapan grupların var olduğunu ve çok tehlikeli olduklarını belirtmek isterim. Yolculuk edenlerin çok dikkatli olmaları gerekmektedir. Hatta bu yol kesici eşkıyalar dağlardan inip bazı zamanlarda Nusaybin’e kadar gelip şehri yağmalamaktadır. “Bunlara kimsenin gücü yetmemektedir ve onların şerrinden ancak Allah koruyabilir” (İbn Cübeyr, 1905: 217).

İslam coğrafyacıları eserlerinde Mardin kalesinin içerisinde etrafı hendekle çevrili bir sarayın varlığından bahsetmektedir. Bu saray özellikle sıcak yaz günlerinde yazlık olarak kullanılmaktadır. Sarayın etrafı hendekle çevrilidir. Bu hendek hem tehlikelerden koruma görevi görmekte, hem de sıcak yaz günlerinde serinlik vermesi için sarayın sahibi dilediğinde suyla doldurulmaktadır. Saraya giriş çıkış da ancak su taşıtlarıyla sağlanabilmektedir (Dimeşki, 1865: 192).

Mardin civarında Süryanilere ait ve günümüze kadar varlığını devam ettiren çok sayıda manastır bulunmaktadır. Kazvini bunlardan Mor Circis Manastırı’nı ilgi çekici bulmuştur. Manastır, Mardin yakınlarında yüksekçe bir tepede yer almaktadır. Manastırın giriş tarafında tam olarak ne olduğunu bilemediği, fakat bademe benzettiği ağaçlar bulunmaktadır. Seyyaha göre bu ağaçlardaki bademe benzeyen meyvenin tadı çok lezzetlidir. Bu ağaçlarda yaz kış buradan ayrılmayan ve de kimsenin avlamadığı çok sayıda sığırcık kuşları yaşamaktadır. Manastırın bulunduğu dağda geceleri yılanlar çıktığı için kimse dolaşamamaktadır (Kazvini, 1849: 372).

Mardin, çok çeşitli ürünlerin ticaretinin yapıldığı çarşılara, hanlara, birbiriyle bağlantılı medreselere sahip ticaret ve kültür şehridir. Bu yüzden Mardin, Diyar-ı Rabia’nın önemli şehirleri arasındadır (İdrisi, 2002: 662), (Hımyeri, 1975: 252). Çeşitli yönlerden gelen ticaret yollarının kavşağında olması nedeniyle ticari faaliyetler şehrin ekonomisinde ayrı bir öneme sahiptir. Mardin çevrenin en önemli pazarı durumundadır ((Kazvini, 1849, 259). Güneyinde yer alan geniş tarım alanlarında yetiştirilen tarım ürünlerinin yanı sıra Mardin’in en önemli ve Orta Çağ’da Dünya’nın farklı ülkelerine gönderilen ürünü “tiftik”tir. Şehirle ilgili bilgilerin yer aldığı eserlerde Mardin’de tiftik keçisi yetiştirildiğini ve bundan elde edilen yünlerin ve dokumaların dünyanın pek çok yerinde tanındığı belirtilmektedir (İbn Said, 190: 157; İbn Batuta: 1987: 287). Etrafı üzüm bağlarıyla çevrilidir. Ayrıca Mardin Dağı’nda çok zengin cam cevheri madeni bulunmaktadır. Buradan çıkarılan cam cevheri dünyanın diğer ülkelerine gönderilmektedir (İdrisi, 2002: 662).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Dicle Bölümü’nde yer alan Nusaybin Şehri, Mardin İli’ne bağlı bir ilçe durumundadır. Aşağı Mezopotamya ve Anadolu’yu bir birine bağlayan çeşitli stratejik yollar Nusaybin’den geçmektedir. Tarih boyunca çok sayıda farklı güçlerin hâkimiyeti altına girmesi ve yolların kavşağında bulunmasından dolayı Nusaybin birçok farklı kültürel ve toplumsal yapıyı

bünyesinde barındırmaktadır. Nusaybin'e bağlı çok sayıda köy bulunmaktadır ve yoğun nüfusludur. İbn Havkal'ın eserinden anlaşıldığı üzere Nusaybin nüfusunun çoğunluğu Hristiyan'dır. Çünkü eserinde belirttiği üzere Mardin ili sınırları dâhilinde günümüze birkaç tanesi ulaşmış olan manastırlarının sayıları çok fazladır (İbn Havkal, 1873: 140). Bu bölgede yaşayanlar çoğunlukla Yakubi'dir ((Kazvini, 1849: 368).

Mardin İli'ne bağlı, Suriye sınırında bir ovada bulunan Nusaybin geçmişte, El Cezire'nin Diyar-ı Rabia adı verilen bölgesinin önemli şehirlerinden biriydi. Hz. Ömer döneminde İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Nusaybin'in önemi Diyar-ı Rabia'nın başkenti olmasından kaynaklanmakla beraber çok çeşitli yolların kesişme noktasında olmasındandır. Orta Çağ İslam coğrafyacıları Nusaybin'i yolların kesişme noktası veya kervanların uğramak zorunda kaldıkları şehir olarak tanımlamışlardır. Günümüzde sınır şehri olan Nusaybin çok erken dönemlerden beri coğrafi ve stratejik olarak önemliydi.

Diyar-ı Rabia'nın başkenti olan Nusaybin, etrafı çok yüksek olmayan surlarla çevrilidir. Nusaybin'den Rakka'ya gitmek istenirse Dara üzerinden gidilmelidir. Nusaybin – Dara arası 15 mildir (İdrisi, 2002: 661). Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlayan çeşitli önemli yollar Nusaybin üzerinden geçmektedir. Çeşitli yönlerden gelen yolların birleştiği ve çeşitli yönlere ayrıldığı yerdir. Musul yönünden gelen yol, Nusaybin'de kollara ayrılmaktadır. İki merhale uzaklıktaki Musul yolu: bir merhale uzaklıktaki Sincar, üç merhale uzaklıktaki Ra's –ul Ayn'a uzanan yol, Ras'ul Ayn' üzerinden Harran ve Urfa'ya giden yol hep Nusaybin'de birleşmektedir (İbn Havkal, 1873: 140).

Yakut el Hamavi eserinde o dönemde Nusaybin adında üç yerleşme bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlarda ilki Anadolu'da yer alan ve günümüz Mardin'in ilçesi olan Nusaybin şehri: diğerleri de Suriye'nin Halep şehri yakınlarındaki Nusaybin isimli iki köydür. Hamavi, Mardin'in ilçesi olan Nusaybin'i Fırat Nehri yakınlarında, Diyarbakır ve Harran yollarının kesişme noktasındaki Anadolu Nusaybin'i olarak tanımlamaktadır. El-Cezire bölgesinin mamur şehirlerinden biridir. Musul – Şam yolu üzerinde, kabilelerin mutlaka uğramak zorunda olduğu merkezdir. Nusaybinlilerin bildirdiğine göre suları çok bol bir memleket olduğu için bahçeleri de çoktur. Nusaybin ve çevresinden dört binden fazla sebze bahçesi bulunmaktadır. Orta Çağ'da Nusaybin, dünyada özellikle beyaz gülleriyle meşhurdur. Musul'la arası altı günlük mesafededir. Kızıltepe'ye olan uzaklığı da iki günlük veya 10 fersahtir. Yakut el Hamavi'ye göre Nusaybin şehrinin İslami açıdan ayrıca önemi vardır. Bu durumu eserinin 299. sayfasında aktardığı rivayete göre Hz. Muhammed Miraç gecesi yükseldiğinde Fırat yakınlarında çok güzel bir şehir görmüş ve oldukça hoşuna gitmiştir. Cebrail'e bu şehrin neresi olduğunu sorduğunda Cebrail de "burası Nusaybin'dir" cevabını vermiştir. Hz. Muhammed de Miraç'ta iken bu şehrin çok kısa bir zamanda İslam orduları tarafından fethinin kolaylaştırılması ve Müslümanlara mübarek kılması için dua etmiştir. Bu olaydan kısa bir zaman sonra İyad bin Ganem Nusaybin'i barış görüşmeleri yoluyla fethetmiştir (Yakut el Hamavi: 1977: C. 5, 288).

İslam coğrafyacıları Nusaybin'den genel olarak suları bol, yeşillikler içerisinde bereketli bahçeleri olan, güzel evleri, hamamları ve etrafı çok yüksek olmayan surlarla çevrili bir şehir olarak bahsetmektedirler (Belazuri, 1987: 236). Aynı zamanda Hermos Suyu, köprüsü ve hastanesi dikkat çekicidir. Nusaybin'in öne çıkan önemli eserleri camii, kemerli köprüsü, iki medresesi ve bimaristanıdır. Nusaybin dıştan genç gibi görünse de içten yaşlı olan birine benzemektedir. Orta büyüklükte bir şehirdir ve her tarafı yeşilliklerle kaplı geniş düzlükler vardır. Bu ovanın her yerinde sulama kanalları uzanmaktadır ve bu sayede ovanın her yerinde çok çeşitli meyve ağaçları yetişebilmektedir. Sulama kanalları sayesinde ovaya kadar gelen su Nusaybin yakınlarındaki dağın yamacından çıkmakta ve yine kanallar aracılığıyla şehrin içine de gelmektedir. Şehir içinde merkezdeki camiye ve caminin doğu tarafındaki sarnıca akmaktadır. Aynı zamanda bu su cami dışında bulunan iki havuzu da doldurmaktadır. Şehrin güney tarafında güney kapısına bitişik, tek kemerli sert taşlardan inşa edilmiş bir de köprüsü bulunmaktadır (İbn Cübeyr, 1905: 214-222; İbn Said El Endelüsi: 1970: 156).

Nusaybin'in güzellik ve zenginliklerinin yanı sıra İslam coğrafyacıları kaleme aldığı eserlerde Nusaybin'de iki ciddi sıkıntının varlığından bahsetmişlerdir. Bunlardan biri hastalık veren havası, diğeri de tehlikeli akreplerinin çokluğudur (İbn Hurdazbih: 1889: 95; İdrisi, 2002: 662). Nusaybin'de akrepler, Orta Çağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde vurgulanan bir başlıktır. Nusaybin'le ilgili bilgilerde akreplerin çokluğu dikkati çekmektedir. Nusaybin'de akreplerin çokluğu İslam coğrafyacıları tarafından bir uyarı şeklinde yer almaktadır. Hatta öldürücü akrepler konusunda o dönem Şam valisi olan Muaviye'ye bu durumu anlatan bir mektup yollanmış ve yardım istenmiştir. Belazuri'nin aktardığına göre Nusaybin emiri, Hz. Osman döneminde Şam valisi olan Muaviye'ye akreplerin çok sayıda kişiyi soktuğunu ve çaresiz kaldıklarını belirten bir mektup yollamış ve yardım talep etmiştir. Muaviye de cevabında Nusaybin'de her mahallede bazı kimselerin şehirde dolaşarak akrepleri gördükleri yerde öldürmek üzere görevlendirmelerini emretmiştir (Belazuri, 1987: 236). Aynı konuda bu görevliler de gece boyunca da akrepleri sayıları iyice azalınca kadar gördükleri yerde öldürdüklerini ifade etmiştir. Nusaybin'deki akreplerin bu kadar çok olmasının nedeni Yakut el Hamavi eserinde bulunmaktadır. Hamavi eserinde Nusaybin'in etrafında, Romalılar tarafından yapılmış ve ele geçirildikten sonra kral Anuşirvan tarafından tamamlanmış surlardan bahsetmektedir. Anuşirvan, şehri ele geçirmek istediğinde akrepleri savaş aracı olarak kullanmıştır. Anuşirvan günümüzdeki Irak'ın kuzeyinde yer alan Süleymaniye ilinin sınırları içerisinde yer alan Şehrizur adı verilen bölgede bulunan Tayrinşah isimli köyden akrepler toplattır. Getirilen akrepler şişelere doldurulmuş ve bu şişeler mancınıklarla surlardan içeriye fırlatılmıştır. Mancınıklarla fırlatılan bu şişeler yere düştüğünde de kırılarak içindeki akrepler etrafa saçılmıştır. Akrep dolu şişeler Nusaybin şehrinde yaşayan insanları bıktırıp teslim oluncaya kadar fırlatılmıştır. Sonunda Nusaybin halkı pes etmiş ve kale kapılarını Anuşirvan'a açmıştır. Nusaybin'deki akreplerin çok olmasının nedeni işte bundandır. Yakut el Hamavi'nin yaşadığı dönemde Nusaybin'de akrepler çoğunlukla surların içerisinde ve şehrin bir kenarında bulunan küçük bir tepede bulunmaktadır. Şehirdeki akrepler en çok burada bulunmaktadır ve buradan da tüm şehre dağılmaktadır (Yakut el Hamavi, 1977: C. 5, 289).

Nusaybin'de yürütülen en önemli ekonomik faaliyet Dicle Bölümü'nün diğer şehirleri gibi tarım ve ticarettir (İbn Havkal, 1873: 140). Nusaybin, Diyarı-ı Rabiya'nın başkentidir ve aynı zamanda X. yüzyılda doğu-batı, güney -kuzey arasında bağlantıyı sağlayan önemli yolların kesişme noktasında yer almaktadır. Günümüzde sınır kasabası durumunda olan Nusaybin, Orta Çağ'da yolların kavşağında oldukça önemli bir ticaret şehri durumundadır. Nusaybin; yolların kavşağında olması nedeniyle her kervanın uğramak zorunda olduğu bir merkezdir: her türlü ticaretin yapıldığı çok hareketli çarşılara sahiptir (İbn Hurdazbih: 1889: 95).

Pek çok İslam coğrafyacıları gibi eserinde Anadolu'ya uzanan ticaret yollarını tarif ederken Musul'dan ele aldığı güzergâhı öncelikle Anadolu'da Nusaybin'e kadar uzatmaktadır. Nusaybin'e güneyden gelen yol burada çeşitli yönlerde ayrılmaktadır. Nusaybin'de özellikle kıyafet dokuma ve işleme çok iyidir (İdrisi, 2002: 662) Fakat bununla beraber Nusaybin çok verimli tarım arazilerine sahiptir ve çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Burada en önemli tarımsal faaliyet gül yetiştiriciliğidir. Nusaybin'in her yerinde beyaz güller yetiştirilmekte ve bu güllerden de gül suyu elde edilmektedir. Hatta Nusaybin'de beyaz gülden başka renkte tek bir gül bile bulunmamaktadır. Burada yetiştirilen güllerden gül suyu ve gül yağı elde edilmektedir. Üretilen gül suyunun da kalite bakımından Dünya'da eşi benzeri bulunmamakta ve tüm Dünya'ya gönderilmektedir (İbn Batuta: 1987: 246; İbn Cübeyr: 1905: 214-222).

Burası çok verimli topraklara sahip olduğundan çok çeşitli meyve ağaçları bulunmaktadır ve tahıl tarımı yapılmaktadır (İbn Havkal, 1873: 140). Nusaybin'de üretilen tahıl başka ülkelere gönderilmektedir (İdrisi, 2002: 661). Nusaybin'de şah ballut² isimli fındıktan daha büyük fakat fındıktan

² Şah Ballut: Günümüz modern Arapçası'nda kestane için kullanılmaktadır. Fakat bazı kaynaklar atkestenesi olduğunu belirtmekle beraber Makdisi'nin çok lezzetli olduğunu belirttiği düşünülürse kestane olma ihtimali daha yüksektir.

çok lezzetli bir meyve olarak tanıtılan bir ürün bulunmaktadır. Bu ürün yerli halk tarafından çok sevilmektedir. Ayrıca Nusaybin'de kireç çıkarılmaktadır. Buradan elde edilen kireç evlerde ve hamamlarda kullanılmaktadır (Makdisi, 1902: 145).

Orta Çağ'da Nusaybin sulak ve yeşillikler içerisinde olan bir şehirdir. Yeşil bir şehir olması da su kaynaklarının bolluğundadır. Nusaybin'in ana akarsuları Habur ve Hermos Çaylarıdır ve bu sular kaynağını Nusaybin yakınlarındaki dağlık bölgeden almaktadırlar. Buradan çıkan sular kanallar aracılığıyla bahçelere, tarlalara, köşklere ve hatta evlere kadar ulaştırılmaktadır. Nusaybin'de üretilen tahıl başka ülkelere gönderilmektedir (İdrisi, 2002: 661). Nusaybin'in etrafında çok verimli bostanlar bulunmaktadır (İbn Said el Endelüsi, 1970: 156). Hermos Nehri'nin kaynağında bir baraj bulunmaktadır. Nehrin üzerinde Bizanslılar döneminde taş ve kurşunla inşa edilmiş bir set bulunmaktadır. Bu seddin arkasında biriken su bütün şehri sular altında bırakacak kadar çoktur İbn Said el Endelüsi:1970: 156). Kazvini eserinde bu suyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

Mütevekkil al'allah, Nusaybin'e geldiğinde Hermos Nehri'nin sularının çokluğuyla ilgili şanını duymuştu. Bu suyun önünü tıkayan seddin taşlarının sökülmesini emretti. Taşlar sökülünce sular kendine doğru fıskırınca tekrar kapatılarak eski haline getirilmesini emretti. Bu su kaynağındaki su bütün Nusaybin'in su ihtiyacını karşılamaktadır. Bu nehir önce Habur'a, oradan Sarsar'a ve nihayetinde de Dicle Nehri'ne karışmaktadır.” (Kazvini, 1849: 565).

İslam coğrafyacıları Nusaybin yakınlarında Balusa adı verilen yeşillikler içerisindeki bir suyun kaynağından uzun uzun bahsetmişlerdir. Bu su kaynağını da şehrin kuzeyinde yer alan bir dağdan almaktadır. Burası çok nezih bir mekândır. Buradan çıkan sular kanallar aracılığıyla bahçelere, tarlalara, köşklere ve hatta evlere kadar ulaştırılmaktadır. Günümüzdeki ismi Beyaz Su'dur ve günümüz Mardin ili Nusaybin ilçesinin yaklaşık 20-25 km kuzeyinde Nusaybin ile Midyat ilçeleri arasındaki yolun üzerinde yer almaktadır. Kaynağını Midyat'ın güneyindeki tepelerin eteğinden alan Beyaz Su Deresi bir vadinin içinden Nusaybin'e doğru akmaktadır. Günümüzde Beyaz Su, Mardin'in kurak ve çorak coğrafyasında, akan suyu, yöreye özgü ağaçlar ve yeşillikler ile vaha gibidir. Mardin ve diğer ilçelerin içme suyu da Beyaz Su kaynağından temin edilmektedir. İslam coğrafyacılarının eserlerinde bu alanla ilgili olarak bilgilere ulaşılmıştır. Mesela, Belazuri günümüzde Beyaz Su olarak adlandırılan bu su kaynağı için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Nusaybin'in kuzeyinde bulunan ve yerel halkın Balusa (günümüzdeki Beyaz Su) adını verdikleri bir dağdan çıkmaktadır. Burası çok temiz ve nezih bir yerdir.” (Belazuri, 1987: 247).

İbn Havkal Nusaybin ve Beyaz Su için şu ifadeleri kullanmıştır:

“Balusa Dağı'nın eteğinde bulunan büyük bir su kaynağı, bütün Nusaybin'i sulamaktadır. Hatta buradan çıkan su evlere kadar dağıtılmaktadır.” Balusa suyunun güzelliği, zenginliği ile El Cezire'nin en meşhur ve en güzel şehridir, akrep tehlikesi olmasa...” (İbn Havkal, 1873: 110)

Ünlü seyyah İbn Batuta, Cizre'den iki merhale uzaklıkta yer alan Nusaybin'e gelir ve şehirle ilgili incelemelerde bulunur. İbn Batuta Nusaybin'le ilgili izlenimlerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Cizre'den sonra iki konaklık yol gittikten sonra Nusaybin şehrine geldik, burası orta büyüklükte eski bir şehirdir, şehrin büyük kısmı harap durumdadır. Şehir, düz bir ovada yer almaktadır. Burada akan sular ve şehri çepeçevre sarmış olan bostanlar, düzenli ağaçlar ve bol miktarda meyveler bulunmaktadır. Burada güzel kokusu yönünden başka bir eşinin bulunmadığı gül suyu üretilmektedir. Şehrin etrafını bir surun sardığı gibi bir nehir sarmaktadır: bu nehrin kaynağı ise onun yakınındaki bir dağdadır. Nehir çeşitli kollara ayrılarak Nusaybin'in bağ ve bahçelerine yayılır: bu kollardan bir tanesi de şehre girerek caddelerini ve evlerini dolaşır, daha sonra da buradaki Ulucami'nin avlusundan geçer ve biri avlunun ortasında, diğeri ise bu şehrin doğu kapısının yanında bulunan iki sarnıca dökülür. Nusaybin halkı yapıcı, yardımsever, dindar, doğruluk ve güven sahibidir. Ebu Nüâs Nusaybin için şu

sözleri söylemiştir: “Nusaybin bana güzel geldi bir gün, dolayısıyla ben de ona güzel geldim. Keşke bu dünyada payıma düşen olsaydı Nusaybin” (İbn Batuta: 1987: 246).

Mardin şehrinin 30 km. doğusunda, yığma bir tepe üzerinde yükselen meşhur Dara Harabeleri, Yukarı Mezopotamya Bölgesi’nde amfi tiyatrosu, su sarnıçları, su değirmeni, barajı, köprüsü, 40 m.lik derinlikte yer altında bulunan zindan ve üniversitesiyle önemli bir medeniyet merkezi ve oldukça ünlü şehri iken günümüzde bir köy durumundadır. Şehrin kalesini İran hükümdarı meşhur Dara Yuvaniş inşa ettirmiştir. Miladın ilk yıllarına kadar İranlılarla Romalılar arasında el değiştiren kale günümüze kadar özelliğini koruyabilmiştir. Günümüzde Mardin ilinde bulunan Dara, Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırının en önemli şehirlerinden bir tanesiydi. Bizans döneminde çoğunlukla bir garnizon şehri olarak kullanılan Dara, İmparator I. Justinian döneminde imparatorluğun özellikle doğu sınırındaki en sağlam kalesidir. Bu tarihten itibaren Dara, Sasaniler tarafından saldırı ve kuşatmalara uğramıştır. 640 yılında gerçekleşen İslam hâkimiyeti ile sınır boyundaki önemini kaybetmiş ve bu tarihten sonra terk edilmiştir.

Günümüze harabe olarak ulaşmış olan Dara, geçmişte Yukarı Mezopotamya’nın en önemli yerleşimlerinden birisiydi. Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırını Sasanilere karşı korumak amacıyla bir garnizon şehri olarak kurulmuştur. İslam coğrafyacıları eserlerinde genel olarak Dara şehri, dağın eteğinde ihtişamlı kalesi ve surları olan, sulak, yeşillikler içerisinde, içinden akarsuyun geçtiği, evlerin arasında su kanallarının bulunduğu küçük ve terk edilmiş bir şehir olarak tanımlanmıştır. İslam orduları tarafından fethedildikten sonra eski önemini kaybetmeye başlayan Dara, İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer bulmakla beraber Dara’dan genelde harabe olarak bahsetmişlerdir. Nusaybin’e beş fersah uzaklıkta yer alan Roma şehirlerinden biridir ve binaların inşa edildiği taş beyaz olduğu için şehir beyazlığıyla meşhurdur. Ayrıca sağlam bir kalesi de mevcuttur (Hımyeri, 1975:252). Ünlü seyyah İbn Batuta da eserinde Dara’nın harap halde olduğunu ve terk edildiğini belirtmiştir (İbn Batuta: 1987: 247).

Yakut el Hamavi, kendi dönemi coğrafyacılarına benzer bir şekilde Dara’yı Pers kralı III. Darius (MÖ. 380-330)’un Büyük İskender’le karşılaştığı savaşta öldürüldüğü yer olarak belirtmiştir. Dara şehri, surlarla çevrilidir ve şehrin kuzeyinde ihtişamlı bir iç kalesi mevcuttur. Yakut el Hamavi, Dara’nın Nusaybin ve Mardin arasında dağın yamacında içinde akarsuyun geçtiği, bahçeleri ve sulama kanalları olan Cezire’nin önemli bir şehri olarak bahsetmiştir. Askeri bir garnizon şehridir (Yakut el Hamavi, 1977: C.II, 418).

Nusaybin’e 15 mil uzaklıkta yer alan Dara, küçük ama güzel bir yerleşmedir. Etrafı tahıl ve çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği tarlalarla çevrilidir. Nusaybin’den Suriye’nin şehri olan Rakka’ya giden yol üzerinde bulunması onu önemli kılmaktadır (İdrisi, 2002: 662). Mardin’le Nusaybin arasında küçük bir köy olan Dara’nın her yerinde nar yetiştirilmektedir (İbn said el Endelüsi, 1970:157). Nusaybin’den Harran’a giden yolun sağında kalan Dara şehri İbn Cübeyr’in eserinde “bir dağın yamacında eski Dara şehri bulunmaktadır. Büyük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır, fakat terk edilmiş bir şehirdir. Güçlü kalesi tüm ihtişamıyla hala sapsağlam durmaktadır.” cümleleriyle ifade etmiştir (İbn Cübeyr, 1905: 217).

İslam coğrafyacıları Cizre ile ilgili olarak çok fazla bilgi aktarmamışlardır. Cizre’den daha çok Cudi Dağı’nın varlığından dolayı bahsedilmiştir. Cizre şehrinin yakınlarındaki Cudi Dağı, Kur’an-ı Kerim’de Hz. Nuh’un gemisinin karaya oturduğu dağ olarak geçmesinden dolayı ayrıca önem verdikleri bir bölge olmuştur. Cizre şehrinin doğusunda zirvesinde Nuh Camii bulunan Cudi Dağı bulunmaktadır. Bu dağın eteğinde de Seksenler isminde bir de köy mevcuttur. Rivayetlere göre, Hz. Nuh’un gemisi karaya oturduktan sonra gemiden çıkan seksen kişi bu köyün bulunduğu yere gelerek yerleşmiştir. Bu yüzden bu köye “Semanin (Seksenler- günümüzdeki ismi Yoğurtçular)” denmiştir.

İbn Batuta’nın eserinde Musul’dan yola çıktıktan sonra konakladığı ve ismine de Cezire’t el Umar dediği bölgenin merkezidir. Seyyahın bildirdiğine göre Cudi Dağı’nın eteğinde, etrafı günümüze kadar çok azı ulaşabilmiş, taş surlarla çevrili olan bir şehirdir. Şehrin önemli bir kısmı harabe olmakla beraber alışverişin yapılabildiği bir çarşısı ve şehrin merkezinde çok eski taştan inşa edilmiş bir de camii

mevcuttur. Burada yaşayan insanlar oldukça misafirperverdir ve yabancılara çok yakınlık göstermektedir. Bu şehrin doğusunda Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu dikdörtgen şeklindeki Cudi Dağı vardır. Dağın zirvesinde de Nuh Camii bulunmaktadır. Ayrıca Cudi Dağı'nın tepesinde Cudi Manastırı yer almaktadır (İbn Batuta: 1987: 303). Nuh tufanından sonra karaya oturan Nuh'un gemisinin bulunduğu yere inşa edildiği söylenmektedir. Binasının Hz. Nuh döneminde yapıldığı ve o dönemden Kazvini'nin dönemine kadar hiç tamir edilmediği söylenmektedir (Kazvini, 1849: 369)

Artuklular döneminde kurulmuş olan ve eski çağlarda Dunaysır veya Düneysir ismiyle anılan Kızıltepe, yapılan araştırmalara göre savaşlar sonucunda birçok kez harabeye dönmüş ve tekrar inşa edilmiştir. Şehrin ilk yerleşim alanı ise bugünkü şehir merkezinin 10 km güneyindeki bir köy yerleşmesi olan Haramhattat'tır. Kızıltepe'nin bilinen ilk isimleri de Düneysir ile Telermen'dir.

İbn Cübeyr, Bağdat dönüşü uğradığı Kızıltepe'ye gelmiş bu şehirle ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Geldiğinde bahçelerin içerisinde ve bitişiğinde hamam olan yeni bir medresede kalmıştır. Kızıltepe düz ve engebesiz bir arazidedir. Etrafı sulama kanalları ile sulanan bağ bahçe ve güzel kokulu bitkilerle dolu yemyeşildir (İbn Cübeyr, 1905: 218). Etrafını çeviren herhangi bir sur bulunmamaktadır (İdrisi, 2002: 662). Kızıltepe, Mardin'e üç fersah uzaklıkta küçük bir şehirdir (İbn Havkal, 1873: 118).

İbn Cübeyr eserinde Kızıltepe'nin çeşitli yönlerden gelen yolların kavşağında bulunduğu için ekonomik açıdan önemli bir merkez olarak görmüştür. Burada haftanın cuma, cumartesi ve pazar günleri kurulan ünlü pazarı vardır. Musul'dan yola çıkan kervan özellikle pazar yerlerini görmek için mola vermiştir. Kızıltepe'nin etrafında çok sayıda sağlam hanlar ve kervansaraylar yer almaktadır. Bu pazara Kızıltepe'nin etrafındaki yerleşmelerden insanlar ürünlerini getirmektedir. Her günün pazarında farklı ürünler satılmaktadır ve insanlar da bu günleri bilmektedir. Burada üzüm bağları ve çok çeşitli meyve ağaçları bulunmaktadır. Bu ağaçlar o kadar yoğundur ki, gölgeleri nehri kaplamaktadır. Kızıltepe civarında çok sayıda ve koyun büyüklüğünde yaban domuzu sürüleri bulunmaktadır (İbn Cübeyr, 1905: 219). Yakut el Hamavi, Kızıltepe ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

"Ben çocukken gördüğümde küçük bir köydü. Fakat 1225 yılında yani 30 yıl sonra tekrar geldiğimde oldukça büyümüşü. Nüfusu artmış, çarşısı büyümüşü ve şehir olmuştu. Kızıltepe'nin bir akarsuyu mevcut değildir. Su ihtiyaçlarını kuyulardan temin etmektedirler. Oldukça sıcak bir memleketir. Diğer ismi de Koçhisar'dır." (Yakut el Hamavi, 1977: C.II, 478).

Makdisi, Kızıltepe'nin sulak bir yer olduğunu ifade etmiş ve şehirde suların kanallarla belli bir yere kadar gelerek birleştiklerini ve daha sonra vadiye aktığını söylemiştir. Şehirdeki binalar siyah taşlardan ve kalkerden oluşmaktadır (Makdisi, 1902: 147).

Günümüzde konumu hakkında tartışmaların bulunduğu bir diğer yerleşme de Erzen'dir. Erzen şehrinin kalıntılarının Batman'ın Kozluk ilçesinde mi yoksa Siirt'in Kurtalan ilçesinde mi olduğu tam olarak netlik kazanamamıştır. Bununla beraber İslam coğrafyacıları farklı yerlerde aynı isimde başka yerleşmelerin olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. İslam coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde tam olarak konum belirtmedikleri, sadece Ahlat civarında bir şehir olarak bahsedildiği görülmektedir. Ünlü İslam coğrafyacısı Yakut El Hamavi eserinde hem günümüz Erzurum'u hem de günümüzde yeri tam olarak anlaşılamamış olan Erzen hakkında bilgi vermektedir. Hamavi'ye göre bu ikisi ayrı şehirlerdir. Bunlardan biri günümüz Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük şehri olan Erzen-i Rum (Erzurum), diğeri de Erzen şehridir. Hamavi, Erzen şehrinin Ahlat yakınlarında yer alan yolların kavşağındaki bir şehir olarak bahsetmiştir. Erzen şehri sağlam bir kaleye sahiptir fakat Hamavi eserinde *"bu şehir günümüzde harap haldedir ve burada yetişmiş Erzenî lakaplı şair, edebiyatçı, hattat ve din âlimleri vardır"* diye bahsetmektedir (Yakut el Hamavi, 1977: C. I: 150). Bundan başka İbn Hurdazbih de eserinde Diyar-ı Rabia'nın başlıca şehirlerini ve ticaret yollarını açıklarken Nusaybin'den Diyarbakır'a giden yol üzerinden Nusaybin'den sonra Erzen şehrini ele almıştır. Bundan da Nusaybin yakınlarında bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Silvan üzerinden gidilmektedir. Burası Sirbat Nehri veya Vadisi'nin batı kıyısındadır. Şehrin çok sağlam bir kalesi ve çeşitli ürünlerin satıldığı çarşısı bulunmaktadır (İbn

Hurdazbih: 1889: 95). Nasır Hüsrev eserinde Erzen'den güzel bir şehir olarak bahsetmektedir. Şehir sular bakımından zengin olduğu için çok sayıda bahçesi vardır. El-Dımeşki de Erzen'den "Dicle Nehri'nin yakınlarında bir şehir" olarak bahsetmiştir (Dımeşki, 1865: 194).

Yerleşmenin geçmişi çok eskilere kadar gittiği ve günümüzde doğal koruma alanı olan Hasankeyf bölümün bir diğer önemli yerleşmesidir. Hasankeyf, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya uzanan yol üzerindedir ve Dicle Nehri'nin kıyısında olduğu için stratejik bir öneme sahiptir. Silvan'ın kuzeyinde yer alan Hasan Keyf'e Bizanslılar Kifas veya Kiyfe demişlerdir. Hasankeyf'i çok bereketli, çetin kalesi ve çok sayıda kilisesi olan bir şehirdir (Makdisi, 1902: 148). Dicle Nehri üzerinde yer alan meşhur Hasankeyf Köprüsü'nden de ayrıca bahsetmiştir. Hasan Köprüsü, 1116 yılında Fahreddin Karaaslan tarafından yapılmıştır. Köprü'nün altında ise çarşısı, hanları ve taştan yapılmış güzel evler bulunmaktadır. Hasankeyf'e bağlı çok sayıda köy ve geçitler vardır. Hasankeyf'in havası özellikle yazın çok rahatsız edicidir (İbn Havkal, 1873: 117).

Yakut el Hamavi'nin eserinde Hasankeyf'in kalesi ve köprüsüyle öne çıktığını belirtmiştir. Günümüze kadar bazı bölümleriyle ulaşabilmiş olan köprü için "Yeryüzünde Dicle Nehri üzerinde yer alan Hasankeyf Köprüsü'nden daha muhteşem bir köprü görmedim" ifadesini kullanmıştır. Köprü altta büyük tek bir kemerin üzerinde iki küçük kemerden meydana gelmektedir. Bu iki küçük kemer de köprüye destek olması açısından yapılmıştır. El-Dımeşki, Hasankeyf kalesi ile ilgili olarak "Dünya'nın en ilginç kalesidir" ifadesini kullanmıştır (El-Dımeşki, 1865: 198).

Hakkında çok fazla bilgi verilmeyen bir diğer yerleşme de Siirt'tir. İslam coğrafyacılarından El-Dımeşki Siirt'le ilgili bilgiler vermiştir. El-Dımeşki'nin belirttiğine göre Siirt'te yetmiş çeşit üzüm yetiştirilmektedir (El-Dımeşki, 1865: 201).

IV. Sonuç

Günümüzde ekonomik anlamda Türkiye'nin batı bölgelerine göre daha az gelişmiş olan ve çeşitli ekonomik problemlere sahip olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle Bölümü, Orta Çağ'da üretken ve kendine ait ürünleri ile ticari anlamda zengin bir bölümdür. Günümüzde dahi ülkemizde çeşitli etnik yapıları barındıran bir bölüm olduğu düşünülürse bu bölümün Orta Çağ'daki zengin bir ekonomik ortama sahip olmasına da bağlı olarak çok farklı bölgelerden çeşitli etnik grupları kendine çekmiş bir cazibe merkezi olduğu sonucuna varılabilir.

İslam coğrafyacılarının eserlerinde El-Cezire olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya'nın bir bölümünü oluşturan Dicle Bölümü, Anadolu-Suriye-Irak bölgelerini birbirine bağlayan stratejik konumundan dolayı geçmişte olduğu kadar bugün de aynı öneme sahiptir. Irak, Suriye ve Güney Anadolu arasında kalan, Dicle ile Fırat Nehirlerinin her türlü uygun ve verimli topraklarını oluşturan el-Cezire bölgesi, sadece tarımla değil: tarih boyunca başta İpek Yolu olmak üzere çeşitli ticarî yollar arasında bir kavşak ve geçiş noktası olmuştur. Bu özelliği nedeniyle bölge, dönemin büyük güçleri arasında her zaman hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Önceleri Sâsâni ve Bizans imparatorlukları arasında mücadele alanı iken, İslam ordularının fetihleriyle beraber Müslümanlar ile diğer güçler arasında siyasî mücadele alanı olmuştur. Bu çatışmaların belki de asıl nedeni de bölgenin sahip olduğu zenginlik kaynaklarıdır.

Orta Çağ'da bölüm nüfus açısından oldukça yoğundur. Şehirlerinin neredeyse tamamı diğer Orta Çağ dönemi şehirleri gibi etrafı korunaklı surlarla çevrilidir ve ele geçirilmesi zor kalelere sahiptir. Bölüm şehirlerinin zenginliğinin yanında başa çıkması zor problemleri de bulunmaktadır. Bunların başında dağlarda yaşayıp kervanları soyan eşkiya grupları, sıcaklık ve çeşitli hastalıklar gelmektedir. Bununla beraber her bir şehre has sıkıntılar da bulunmaktadır. Örneğin Mardin şehri ölümcül yılanlar ve susuzluk, Nusaybin şehri akrepler ve hastalık veren havası bunlardan en dikkat çekici olanlarıdır.

İslam coğrafyacılarının eserlerinden anlaşıldığına göre Orta Çağ'da Dicle Bölümü çeşitli ürünlerle adını Dünya'ya duyurmuştur. Burada üretilen ürünler sadece tarıma dayalı değildir. Bölümün

ekonomik açıdan en zengin şehri Nusaybin'dir. Nusaybin, çeşitli tarım ürünlerinin yanı sıra özellikle beyaz gül ve gül suyu ile dokuma üretiminde Dünya'ya adını duyurmuştur. Mardin tiftik keçisinden elde edilen yün dokumalar ve cam: Diyarbakır, yün ve keten dokuma, atlar ve sabun: Silvan şalvar ve Kızıltepe ise mahlep üretimiyle adını duyurmuştur.

Çalışmanın sonucunda ortaya çıkan en ilgi çekici bilgi belki de günümüzde hakkında hiçbir bilgi olmayan Diyarbakır yakınlarında yer alan ilginç çatlaktır. İncelenen eserlerde bu çatlakla ilgili bilgi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nün en büyük şehri olan Diyarbakır, modern yüzü ile birlikte tarihe şahitlik eden surlarıyla da meşhurdur. Dünyanın en eski medeniyetlerine şahitlik eden surlar, eski olmasının yanında dünyanın en dayanıklı surları arasında da yer almaktadır. Orta Çağ coğrafya eserlerinde Diyarbakır: bu surların içerisinde yeşillikler içerisinde ve sulak bir şehir olarak geçmektedir.

Tartışma götürmez stratejik konumu Orta Çağ İslam coğrafyacıları tarafından da açıkça ifade edilmiştir. Bölüm içerisinde ise ilk önem bakımından ilk sırada Nusaybin gelmektedir. İslam orduları tarafından fethedildikten sonra idari merkez görevi üstlenen Nusaybin özellikle Bağdat'tan gelip Anadolu'nun içlerine kadar uzanan yolların kavsak noktasındadır. Mardin ise "kartal yuvası" olarak tanımlanan kalesi ile meşhurdur. Kızıltepe, Silvan, Erzen ve Dara adı geçen diğer yerleşmelerdir.

Günümüzde Türkiye'nin kurak ve bitki örtüsü bakımından en fakir bölgesi olarak geçen Dicle Bölümü, Orta Çağ'da zengin su kaynaklarına sahip yeşillikler içerisinde yer almaktadır. İncelenen eserlerde susuzluk problemi yaşayan tek yerleşme Mardin olarak belirtilmektedir. Bununla beraber bölümün diğer şehirleri çok sayıda su kaynağına sahiptir. Bu su kaynakları da kanallarla tarım arazilerine ve şehirde yer alan evlere kadar ulaştırılmaktadır. Şehirlerin etrafı meyve sebze bahçeleri ile çevrilidir.

KAYNAKÇA

- Belazuri, (1987). *Futuh al Buldan* (Ed. Abdallah Al Tabba'), Al Muassat al Mu'aff. Beyrut, Lübnan.
- Ebu Ubeyd El-Bekri, (1945). *Mucam ma Isti'cam min Asma al Bilad Alam al Kitab*. Beyrut, Lübnan.
- El-Dımaşki, (1865). *Kitab al Dahr fi Ajaeb al Berr va'l Bahr*. M.A.F Mehren. St. Petersburg
- Hamavi, Y. (1977). *Kitab mu'jam al-buldan*, reprinted Dar Sadeer lil'Tiba'ah wa-al-Nashr, Beyrut, Lübnan.
- Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, (1913). *The Tarikh-i Guzida or Selected History*, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/2, Leiden.
- Himyari, Muhammed bin Abd al-Mun'eem, (1975). *Kitab al-Rawd al-Mitar*, (Ed. by Ihsan Abbas), Beyrut, Lübnan.
- İbn-i Batuta, (1987). *al-Rihla*, Sheikh Mohammed Abd al Muneem al Arian and Mostafa al Qassas (Ed.), Dar al Ihya al uloom, Beyrut, Lübnan.
- İbn Cübeyr, (1905). *Rihlat Ibn Jubayr*. A. A. Hasan, and M. I. Ahmad, , Dar Sader, Beyrut, Lübnan.
- İbn'ül Fakih, (1988). *Kitāb al-Buldān*. Dar-ü İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Lübnan.
- İbn-i Havkal, (1873). *Kitab el Masalik ve'l Mamalik*. M.J. de Goeje (Ed.), E.J. Brill. Leiden,
- İbn Hurdazbih, (1889). *Kitab Al-Masalik Wa'l-Mamalik*. (Ed. M.J.d. Goeje), Leiden.
- İbn Said el Endelüsi. (1970). *Kitābü'l-Coğrafyâ*. Al Maktab al Tijari al Tabaa va'l Nashra va'l Tawdii. Beyrut, Lübnan
- İdrisi, (2002). *Kitab Nuzhat Al-Mushtaq*, reprinted by Maktab al Saqafat al Diyniyye, Kahire, Mısır.

-
- İstahri, (1870). *Kitāb Masālik al-Mamālik*, Mj de Goeje (Ed.), Ej Brill. Leiden.
- Kazvini, Z. (1849). *Athar al-bilad 'Aja'ib al-makhlūqat*, F. Wüstenfeld, Ed, Göttingen.
- Kejanlı, T. (2005). *Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri*. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları. Diyarbakır.
- Kudame Bin Ca'fer, (1981). *al-Kharaj wa Sinaat al-Kitabah*. Dar al-Rashid. Bağdat, Irak
- Makdisi, (1902). *Ahsan al-Takasim Fi Ma'rifat al-Aqalim*. E.J. Brill. Leiden. Leiden.
- Nasır Hüsrev, (1994). *Sefername*. Ed. A. A'zam. Al Hey'at Al Masriya Al Amma li'l Kitab. Kahire. Mısır
- Özdöl, S. (2011). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din Ve Sosyal Yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 1. 173-199
- Özgür, E.M. (2000). *Türkiye Coğrafyası*. Hilmi Usta Matbaacılık. Ankara